

VINKA MATIJEVIĆ

PREGLED POGANSKIH I RANOKRŠĆANSKIH UKOPA NA SALONITANSKIM NEKROPOLAMA U 4. ST.

<https://www.doi.org/10.17234/9789533790350.5>

Razvoj velikih salonitanskih nekropola, zapadne, sjeverne, istočne i jugoistočne, bio je uvjetovan prapovijesnim komunikacijama, gradskim bedemima i ranokršćanskim kompleksima. Poštujući pritom zakonitosti sahranjivanja, u upotrebi od prvih desetljeća 1. st. do kraja antike, na koncu su *okružile grad poput prstena*. U početku su, jasno, prevladavali paljevinski ukopi, da bi se od 2. st. postupno prešlo na inhumaciju. Zabilježeni ukopi kreću se od najjednostavnijih do najluksuznijih, što je podrazumijevalo pokojnike različitog socijalnog statusa, porijekla i religijske opredijeljenosti. Za ovaj rad najzanimljiviji period u životu salonitanskih nekropola je 4. st. kada, uz poganske, možemo pratiti i ukope prvih kršćana. Osim u širokoj zoni sjeverno od grada, gdje se u kasnoj antici razvijaju tri najveća ranokršćanska groblja, razlika između poganskih i kršćanskih ukopa u 4. st. prilično je slaba. Međutim, opći zaključak da se u to vrijeme, unatoč razlikama, usporedno odvijaju poganski i kršćanski ukopi na sva četiri velika salonitanska groblja, i dalje je aktualan, a takva situacija nije specifična samo za glavni grad provincije Dalmacije, već je slična i u ostalim dijelovima Carstva.

Ključne riječi: *salonitanske nekropole, Kapljuč, Manastirine, Marusinac, Crikvine, Smiljanovac, kasnoantički ukopi, pogani, rano kršćanstvo*

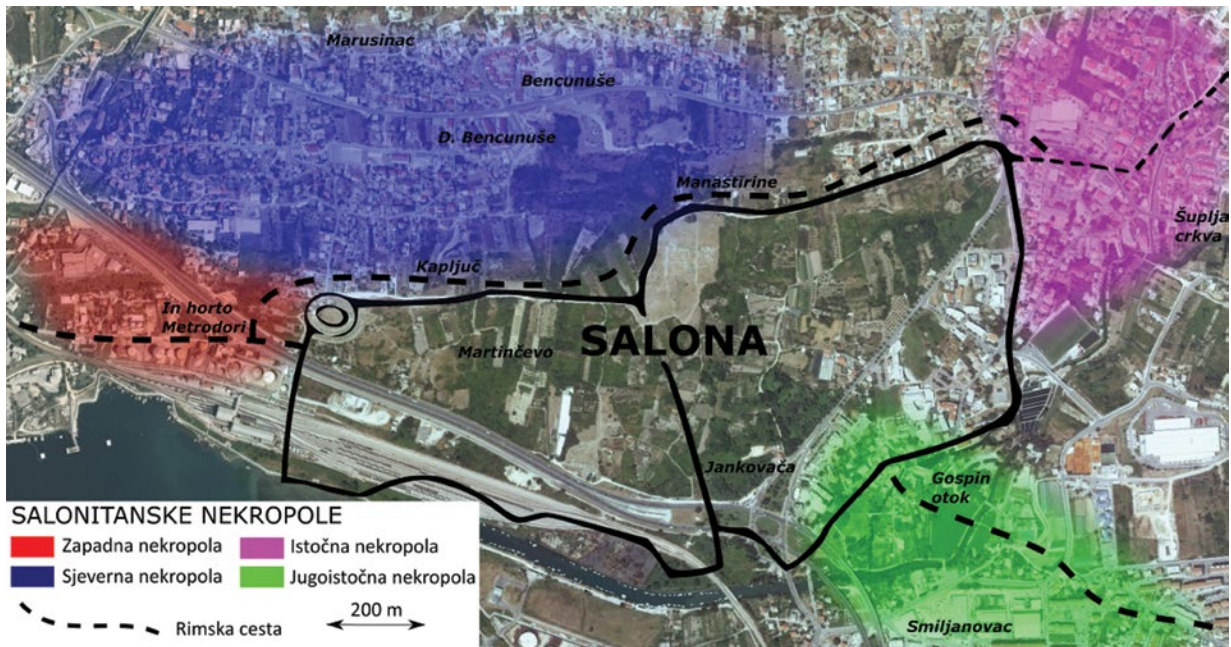
UVOD

Krajem 3. st. u Rimskom Carstvu uspostavljena je tetrarhija, provedena je nova administrativna podjela te su izvršene reforme financija i poreznog sustava. Takve mjere rezultirale su stabilizacijom društva, a mir i prosperitet bili su osigurani. To se osjetilo i u Saloni. Za vrijeme Dioklecijana i njegovih nasljednika u glavnom gradu rimske provincije Dalmacije obnavljaju se javne građevine, uređuju se gradska vrata i ulice,¹ a zbog povećane izgradnje dolazi do razvoja gospodarstva. Novonastala situacija privlači i novo stanovništvo iz različitih krajeva Carstva koje provodi različite vjerske prakse² pa se među njima, bez sumnje, našlo i onih koji su vrlo rano počeli prakticirati kršćanstvo. Početak 4. st. bio je ključan za učvršćivanje i razvoj nove religije, kako u Saloni, tako i u ostatku Carstva. Nakon perioda progona, s Milanskim ediktom iz 313. god. uslijedilo je razdoblje tolerancije. Poslije Konstantina, u vrijeme vladavine njegovih sinova, uz ubrzano širenje kršćanstva, većina rimskog društva još uvijek štuje poganske kultove. Odnosi se mijenjaju s Teodozijevim dekretom iz 380. god. kojim je kršćanstvo proglašeno službenom državnom religijom, da bi u konačnici, sa zabranom svih poganskih kultova 392. god., postalo jedina dopuštena državna religija.³ Slično kao u ostatku Carstva, i u Saloni su rani kršćani bili sastavni dio rimskog kasnoantičkog

¹ Marin 1994, 24–29; Jeličić-Radonić 2009, 307–333; Sanader 2019, 54.

² Bulić 1926–1927a; Cambi 1971, 85–97, T. XXI–XVI; Gabričević 1987, 234–242; Dyggve 1996, 27; *Salona IV*, 3. poglavlje.

³ Sanader 2016, 68–70.

Sl. 1 Skica Salone s prikazom pružanja glavnih prometnica i nekropola (izradio: F. Matijević)

društva. Koegzistenciju njih i poganskog stanovništva do kraja 4. st., odnosno do službene političke dominacije kršćanstva, razmotrit ćemo kroz odabrane nalaze na velikim salonitanskim gradskim nekropolama: zapadnoj, sjevernoj, istočnoj i jugoistočnoj (Sl. 1). Pritom ćemo pozornost posvetiti i novijim istraživanjima provedenima na lokalitetu Smiljanovac, dijelu jugoistočne nekropole, a spomenut ćemo i južnu ranokršćansku nekropolu na lokalitetu Crikvine u Vranjicu.

ZAPADNA SALONITANSKA NEKROPOLA

Poznato je da su se rimske nekropole razvijale uzduž cesta koje su vodile iz gradova, a takav je sistem primijenjen i u Saloni. Pragmatični Rimljani salonitanske prometnice izgradili su, čini se, na već utvrđenim prapovijesnim komunikacijskim pravcima.⁴ Budući da je glavna longitudinalna komunikacija (*via principalis*) na zapadu izlazila iz najstarije gradske jezgre (*Urbs vetus*) kroz *Porta Graeca* i pružala se prema antičkom Traguriju, jedna od četiri najveće i najvažnije salonitanske nekropole razvila se na tom pravcu. Riječ je o zapadnoj nekropoli koja se protezala, kako za sada pokazuju nalazi, do lokaliteta Stačun (ili Stačuline) u K. Sućurcu,⁵ odnosno do lokaliteta Sustipan na granici prema K. Gomilici.⁶ Ova nekropola je vrlo dobro istražena, a

⁴ Cambi 1986, 61–65, sl. 1.

⁵ Naziv ovog lokaliteta po svojoj prilici dolazi od lat. riječi *statio* (Bulić 1908, 60), a prema nekim tvrdnjama, na tom mjestu nalazio se i prvi miljokaz od Salone prema Traguriju (Abramić 1950, 9). Tu je zabilježen nalaz jedne ograđene grobne parcele (Bulić 1910, 19–20) kakve su postojale i na ostatku zapadne salonitanske nekropole bliže gradskim bedemima (Miletić 1989a, 49–70). Na temelju toga, pretpostavlja se protezanje nekropole uz cestu sve do K. Sućurca (Cambi 1986, 67–68).

⁶ Najraniji spomen ovog lokaliteta donosi F. Š. Milinović 1883. god. (Milinović 1883, 13–17), ali tek su 1908. god. otkriveni zidovi i kameni blokovi za koje se pretpostavilo da pripadaju antičkom mauzoleju (Duplančić 2007, 58–61). E. Dyggve ga je, zbog podzemne kripke i nadzemne prostorije, usporedio s Anastazijevim mauzolejom na Marusincu.

njen najkarakterističniji element je tzv. *murazzo* koji je, na temelju sačuvanih ostataka, datiran u Augustovo doba.⁷ Ostaci *murazza* zabilježeni su na više položaja, između ostalih i na Martinčevu, najistočnijem mjestu nalaza grobova na zapadnoj nekropoli. Ovaj položaj nalazi se oko 150 m jugozapadno od *Porta Graeca*, a tamo nađeni grobovi datiraju se, kao i *murazzo*, na sam početak 1. st., odnosno u prvu fazu razvoja nekropole.⁸ Proširenjem najstarije gradske jezgre na zapad i podizanjem novih gradskih bedema u vrijeme cara Marka Aurelija 170. god., formira se *Urbs occidentalis* uz istovremeno razaranje dijela zapadne nekropole koju je to proširenje obuhvatilo. Grobne parcele, koje su krajem 2. st. bile i dalje u funkciji, doživljavaju različite adaptacije uslijed promjene načina sahranjivanja u drugoj fazi razvoja nekropole.⁹ Nama najzanimljivija je treća faza. Ona obuhvaća period druge polovine 3. i početak 4. st., kada se događa potpuna negacija grobnih parcela. Nedostatak prostora za nove skeletne ukope rezultirao je rušenjem dijela ogradnih zidova parcela i horizontalnim širenjem nekropole sve dalje od ceste.¹⁰ U toj fazi prevladavaju grobovi u jednostavnim zemljanim rakama, u drvenim ljesovima, od amfora i pod tegulama, a zabilježeni su i nalazi sarkofaga, zidanih grobnica te dviju dvojnih grobnica tipa *a pozzeto*.¹¹ Premda su kosturni ukopi u pravilu siromašni, vrlo česti grobni priloci iz tog vremena bile su kasnoantičke staklene boce s karakterističnim trbušastim tijelom i cilindričnim vratom s lijevkom. Uz njih se u grobovima sporadično nalazio i zlatni, srebreni ili brončani nakit, novac te koštane igle, dok su nalazi kojima bismo mogli pripisati kršćansko porijeklo na zapadnoj nekropoli bili rijetki. Među njima su svakako znakoviti kamena nadgrobna menza,¹² sarkofazi Flavija Valerijana i Baronije,¹³ nekoliko kamenih ulomaka s uklesanim križevima te poklopac sarkofaga na kojem se, uz natpis na grčkom, nalazi prikaz križa.¹⁴ Unatoč tome, činjenica da na ovoj nekropoli nije nađena ranokršćanska grobišna bazilika od početka je istraživače upućivala na zaključak da su nalazi ranokršćanskih ukopa po svoj prilici samo iznimke.¹⁵ S druge strane, E. Dygge je vjerovao da trenutno stanje istraživanja ipak ne isključuje mogućnost postojanja

(Dygge 1996, 67, bilj. 38, sl. IV, 38). Kasnije je N. Cambi iznio mišljenje da se ipak ne radi o kripti mauzoleja, već o jednom od grobnih areala u okviru zapadne salonitanske nekropole (Cambi 1992, 50–51).

- ⁷ Abramić 1950, 10; Kirigin *et al.* 1987, 37; Miletić 1989a, 50. Analize su pokazale da je *murazzo* istovremeno služio kao bočna potpora za cestu, budući da ju omeđuje i sa sjeverne i sa južne strane, te kao ogradni zid zapadne nekropole na kojeg su se nadovezivali ogradni zidovi grobnih parcela, tzv. *hortusa* (Abramić 1950, 12; Miletić 1989a).
- ⁸ Abramić 1950, 12. Zaštitna istraživanja, provedena na trasi splitske zaobilaznice 1986./1987. god., obuhvatila su veliki dio zapadne nekropole. Tada su dokumentirani grobovi datirani od 1. do 4. st. i izdvojene su tri faze razvoja nekropole (Cambi 1986, 75; Kirigin *et al.* 1987, 39–40; Buškariol 1988, 278; Miletić 1989a, 50–51; Mardešić 2003, 504).
- ⁹ Kad se prešlo s paljevinskog na kosturno pokopavanje, bilo je neophodno proširiti i pregraditi grobne parcele (Abramić 1950, 17; Cambi 1986, 72; Kirigin *et al.* 1987, 40–42; Mardešić 2003, 504).
- ¹⁰ Kirigin *et al.* 1987, 42–43, 46.
- ¹¹ Bulić 1910, 3–66; Rendić-Miočević 1970, 115; Kirigin *et al.* 1987, 42–43, 47–52.
- ¹² Bulić 1914a, 90, inv. br. A 4681.
- ¹³ F. Bulić je smatrao da su, prvotno poganski, natpisi na ovim sarkofazima preklesani u 6. st. s tekstom kršćanskog sadržaja (Bulić 1910, 26–28, 59–60, inv. br. A 4122 i 38–39, inv. br. A 4165). Ž. Miletić, s obzirom na riječ *heclesia* zabilježenu na sarkofagu Flavija Valerijana, ne osporava njegovu kršćansku reupotrebu, ali smatra da se ona dogodila puno ranije od 6. st., vjerojatno još u pogansko vrijeme (Miletić 1990, 191, bilj. 145). Slično mišljenje zastupa i N. Cambi (Cambi 1986, 73, bilj. 64).
- ¹⁴ Bulić 1910, 40; Kirigin *et al.* 1987, 42–43, 51 (u tekstu na str. 43 i 49 spominje se i fragment jednog natpisa te nekoliko svjetiljaka koje bi mogle pripadati kršćanskom horizontu, ali bez daljnjih objašnjenja).
- ¹⁵ Bulić 1910, 12, usp. bilj. 2 i str. 28; Bulić 1924–1925, 50, inv. br. A 5240; Abramić 1950, 18. Vidi i rad B. Migotti u ovom zborniku, str. 25.
- ¹⁶ Dygge 1996, 66.

jedne takve građevine.¹⁶ Grobišna bazilika nije nađena ni nakon zaštitnih istraživanja zapadne nekropole 1986./1987. god. pa se za sada njen izostanak objašnjava nepostojanjem groba mučenika na ovoj nekropoli.¹⁷ A to onda može biti razlog što se već u drugom ili trećem desetljeću 4. st., prema mišljenju N. Cambija, većina bogatijih pripadnika salonitanskog društva pokopava na kršćanskim nekropolama koje su se tada počele razvijati izvan sjevernih gradskih bedema, dok se na zapadnoj uglavnom sahranjuju siromašniji kršćani.¹⁸

SJEVERNA SALONITANSKA NEKROPOLA

Sjeverna nekropola razvila se uz cestu koja se na zapadu odvajala od glavne gradske prometnice nakon njenog izlaska iz grada. Cesta je kratko tekla prema sjeveru, potom je skretala desno i nastavila se pružati prema istoku paralelno sa sjevernim gradskim bedemima. Na koncu se ponovno priključila glavnoj prometnici nekoliko metara nakon njenog izlaska iz grada kroz *Porta Caesarea* na istoku. Brojni nadgrobni natpisi, kao i nalazi urni s paljevinskim ostacima i pripadajućim priložima, potvrđuju postanak i razvoj ove nekropole od samog početka 1. st.¹⁹ Kao i na zapadnoj, organizacija sjeverne nekropole u početku se temeljila na uređenju ujednačenih grobnih parcela čije su dimenzije navedene na nekim nadgrobnim spomenicima.²⁰ U drugoj pol. 2. st. postojeće parcele dijelom se razgrađuju zbog izgradnje novih gradskih bedema, ali i pojave prvih kosturnih ukopa, da bi u 3. st., u vrijeme intenzivnog pokopavanja u sarkofazima, doživjele potpunu reorganizaciju.²¹ Na sjevernoj nekropoli po svoj su prilici bili sahranjivani i prvi kršćani, ali je njihove grobove teško izdvojiti jer se u to vrijeme nisu ni po čemu vidljivo razlikovali od poganskih grobova. Takvo stanje zadržalo se sve do početka 4. st., kada se na području sjeverne gradske nekropole pokopavaju ranokršćanski mučenici, a nastojanja vjernika da budu sahranjeni oko njihovih grobova rezultirala su razvojem triju velikih ranokršćanskih grobišnih središta na lokalitetima Kapljuč, Manastirine i Marusinac.²²

Tradicionalno je mišljenje da su temelj ranokršćanskog groblja na Kapljuču činili grobovi petorice mučenika stradalih početkom 4. st. i sahranjenih na do tada poganskoj gradskoj nekropoli. Sredinom 4. st. na tom je mjestu izgrađena grobišna bazilika.²³ Dio ovog groblja bio je i obližnji položaj sa 16 sarkofaga koji, poredani jedan do drugog, prate cestu iznad sjevernih gradskih bedema. Na svima, osim na jednome, zabilježeni su natpisi kršćanskog sadržaja.²⁴ Osim sarkofaga, na Kapljuču su dokumentirani i ostali tipovi kasnoantičkih grobova: presvođene zidane grobnice,

¹⁷ Marin 1988, 41–42; Marin 1994, 49–50.

¹⁸ Cambi 1986, 73.

¹⁹ Egger 1926, 67–73, kat. br. 1–72; Brøndsted – Dyggve 1928, 157–167, kat. br. 1–40; Rendić-Miočević 1954, 65 i d., sl. 11; Miletić 1990, 163–194. Izdavanje zbirke kršćanskih natpisa s nekropola Manastirine, Marusinac i Kapljuč, koji se datiraju od 4. do 7. st., ostvareno je u dugo iščekivanoj monografiji *Salona IV*.

²⁰ Primjerice: Bulić 1906, 231, br. A 3535; Bulić 1907a, 140–141, br. A 3931; Bulić 1914, 64, br. A 4654.

²¹ Miletić 1990, 177–178; Cambi 2010, 72–80.

²² Marin 1988, 47–59; Miletić 1990; Marin 1994, 46–62; Dyggve 1996, 63–77; Mardešić 2000, 205–225.

²³ Brøndsted – Dyggve 1928, 176–186. Suprotstavljeno mišljenje donosi: Marin 1988, str. 40, 48, 86–87; Marin 1994, 48–49.

²⁴ F. Bulić je smatrao da je sarkofag s poganskim natpisom (peti po redu, gledano od istoka prema zapadu, br. A 2905; CIL III 6382) ustvari reupotrijebljen za kršćanske ukope na tome mjestu (Bulić 1899, 137; Bulić 1903, 185), a N. Cambi potvrdio je njegovu okvirnu dataciju u 3. stoljeće (Cambi 2010, 106, kat. br. 46). Prema tome, u trenutku kada ga koriste prvi kršćani, ovaj je sarkofag već neko vrijeme bio napušten kao pogansko počivalište.

zidane grobnice s ulazom tipa *a pozzo* ili s kamenim nadgrobnim pločama, grobovi ukopani u stijenu, grobovi od amfora, tegula i olovni ljesovi.²⁵

Na Manastirinama, također u okviru poganskog groblja, početkom 4. st. sahranjen je biskup i mučenik Domnije, a kasnije i ostali salonitanski biskupi. Sredinom 4. st. iznad Domnijeva groba izgrađena je memorija, da bi potom na temeljima okolnih poganskih grobnih parcela bio podignut niz sličnih građevina u kojima su bili sahranjeni prvi kršćani. Krajem 4. ili početkom 5. st. sagrađena je grobišna bazilika s kriptom biskupa nastalom na mjestu Domnijeva groba.²⁶ Ubrzo su se izvan bazilike počeli širiti skromniji kršćanski ukopi što je, čini se, potvrđeno i posljednjim objavljenim zaštitnim istraživanjima sjeverne salonitanske nekropole. Ona su provedena na obližnjem položaju Bencunuše, sjeverozapadno od Manastirina, gdje se najraniji grobovi datiraju u kraj 4. i početak 5. st.²⁷ U većini slučajeva, kao mjesta posljednjeg počivališta na Manastirinama, rani kršćani koristili su tipove grobova uvriježene u kasnoj antici: od najjednostavnijih u zemljanim rakama, drvenim ljesovima, u amforama ili pod tegulama do vrlo luksuznih sarkofaga i presvođenih zidanih grobnica.²⁸ Osim toga, uz prve kršćanske, u to vrijeme i dalje bilježimo poganske spomenike. Tako je istočno od Manastirina zabilježen sklop od 5 kasnoantičkih grobova unutar pravokutnog prostora omeđenog zidom.²⁹ Grobovi su pripadali dvjema odraslim osobama i troje djece. Najveću pažnju izazvao je nalaz mozaika s kraja 3. / poč. 4. st. koji je izveden na pokrovnoj ploči groba devetogodišnjeg Tita Aurelija Aurelijana.³⁰ Na temelju likovne analize, N. Cambi ovaj mozaik, a time i mauzolej, datira u tetrarhijsko vrijeme.³¹ Uz mozaik, uvijek se spominju još dvije nadgrobne ploče. Jedna je imala dva kružna udubljenja koja su mogla služiti u poganskom pogrebnom kultu,³² a druga je sadržavala natpis u stihovima i datirana je u kraj 3. st.³³ Osim ovih spomenika, treba podsjetiti i na dva vrlo vrijedna i poznata nalaza sarkofaga uzduž sjevernog zida bazilike na Manastirinama, ispred kapele VIII. Riječ je, dakako, o sarkofagu Hipolita i Fedre, koji se datira u prvo desetljeće 4. st.,³⁴ te sarkofagu Dobrog Pastira iz 310.–330. god.³⁵ O potonjem je

²⁵ Brøndsted – Dyggve 1928, 133–155.

²⁶ Marin 1988, 39–40, 50–55, 87–88; Marin 1994, 46–48; Dyggve 1996, 63. O povijesti istraživanja, rezultatima revizijskih istraživanja 1987.–1997., različitim pokretnim nalazima te ukopima biskupa i mučenika na ranokršćanskoj nekropoli Manastirine v. u velikoj sintezi *Salona III*.

²⁷ Katavić – Jerončić 2014, 81–112. Tijekom 2016. god. zapadno od otkrivenog područja Manastirina odvijalo se još jedno vrijedno zaštitno arheološko istraživanje koje čeka svoju objavu. Za sada se zna da je istražen veliki broj kasnoantičkih grobova različitih tipova koji se vežu uz najveće salonitansko ranokršćansko groblje (Višić-Ljubić 2017, 14).

²⁸ Mardešić 2000, 205–225.

²⁹ Dimenzije unutrašnjeg prostora ove grobišne cjeline iznose oko 470x490 cm. Ulaz se nalazi na jednoj od užih strana. E. Dyggve smatra da je prostor bio natkriven, a možda je čak bila riječ o mauzoleju (Dyggve 1996, 83, bilj. 22). Takvo mišljenje argumentira debelim vanjskim zidovima i činjenicom da je tamo pronađeni mozaik Tita Aurelija Aurelijana izrađen od vrlo sitnih tesera koje se ne bi sačuvale pod utjecajem atmosferilija. Drugi autori (*Salona III*, 211–212) predlažu mogućnost manje grobne parcele na tom mjestu jer se iz fotografija s istraživanja (Cambi 1986, 97, sl. 19; Marin 1994, 53, sl. 8; Dyggve 1996, sl. V, 24) može vidjeti da su zidovi izgrađeni sličnom tehnikom kao zidovi grobnih parcela na zapadnoj nekropoli (Kirigin *et al.* 1986, 37–38; Miletić 1989, str. 33–39). U najnovijoj objavi A. Duplančić (2017) ovaj sklop također naziva mauzolejem.

³⁰ Duval 1976, 15–16, sl. 2.

³¹ Cambi 1986, 97–98.

³² Dyggve 1996, 83, sl. V, 25.

³³ Gabričević 1971, 137–140, T. XXXIII; Gabričević 1987a, 243–246.

³⁴ Koch 1984, 151 i d., T. XIX, XX, XXIV.

³⁵ Cambi 1994; Cambi 2010, 128, kat. br. 156, T. XC.

napisan niz rasprava u kojima se autori uglavnom dijele na one koji sumnjaju u kršćanski karakter sarkofaga i one koji smatraju da je ipak riječ o kršćanskom spomeniku.³⁶

Među nekoliko privatnih grobnih zdanja na Marusincu, trećem ranokršćanskom grobišnom položaju u sklopu sjeverne salonitanske nekropole, centralno mjesto zauzima obiteljski mauzolej u kojem je početkom 4. st. sahranjen mučenik Anastazije iz Akvileje.³⁷ U prvoj pol. 5. st. uz mauzolej je podignuta velika trobrodna bazilika, a sjeverno od nje i glasovita *basilica discoperita*.³⁸ Premda je na Marusincu zabilježen znatno manji broj spomenika, pretpostavlja se da je i ovoj ranokršćanskoj nekropoli prethodilo manje pogansko groblje.³⁹ Poganski su spomenici na Marusincu, jednako kao na Manastirinama, i dalje prisutni na početku 4. st. Jedan od njih je kasnoantička stela pronađena u sekundarnoj upotrebi, u funkciji pokrova groba, u neposrednoj blizini Marusinca. Na steli se nalazi portret pokojnika, Aurelija Valerina, koji je obnašao dužnost pisara na carskome dvoru u Nikomediji. Stela je datirana u vrijeme prve tetrarhije ili neposredno nakon toga doba.⁴⁰

ISTOČNA SALONITANSKA NEKROPOLA

Nedaleko istočnog izlaza (*Porta Cesarea*) iz najstarijeg dijela grada, glavni longitudinalni cestovni pravac Salone račvao se prema sjeveroistoku i jugoistoku. Sjeveroistočni dio pružao se prema Klisu i dalje u unutrašnjost provincije. Slijedeći njegov smjer, na istoku grada, gotovo do izvora Jadra, od početka 1. st. razvijala se do sada najslabije istražena istočna gradska nekropola.⁴¹ Za sada raspoložemo samo sporadičnim podacima o vremenu njena nastanka, izgledu i veličini grobnih parcela te pravcima širenja. Podatke crpimo iz slučajnih nalaza zabilježenih tijekom 19. i poč. 20. st. te kasnijih zaštitnih arheoloških istraživanja. Zahvaljujući tome, znamo da se nekropola formira u prvim desetljećima 1. st., ali se čini da njen najstariji dio, koji se protezao neposredno od *Porta Caesarea* do *Porta Andetria*, gotovo da i nije sačuvan. Takvo stanje je rezultat postupnog širenja grada na istok (*urbs orientalis*), slično kao i na najstarijem dijelu zapadne nekropole. Proces je završen utvrđivanjem novog pojasa gradskih bedema 170. god., za što su, kao građevinski materijal, iskorišteni i brojni nadgrobni spomenici.⁴² Na temelju ostataka arhitekture, zabilježenih nekoliko stotina metara istočno od *Porta Andetria*, i na ovoj se nekropoli pretpostavlja postojanje grobnih parcela. Njihov izgled i veličina, ako je suditi prema podacima na nadgrobnim spomenicima, slični su onima na zapadnoj nekropoli.⁴³ Od izlaza iz istočnog dijela grada kroz *Porta Andetria* nalaze grobova možemo pratiti cestom do lokaliteta Kamenica i položaja Bili brig,

³⁶ Pregled takvih mišljenja vidi kod Cambi 1994, 39 i d.

³⁷ Dyggve – Egger 1939, 81–83, 108; Dyggve 1996, 67, sl. IV, 17–19. Za ostale veće privatne grobne građevine vidi sl. IV, 22.

³⁸ Interpretacija tzv. *otkrivene bazilike* E. Dyggvea (1996, 68, sl. IV, 23–25) ponešto je izmijenjena nakon revizijskih istraživanja E. Marina (1993; 2006) u kojima je u cijelosti otkriven sjeverni dio bazilike. Nakon njega, istraživanja je nastavila E. Višić-Ljubić (2006; 2007; 2008; 2010; 2011; 2012; 2013; vidi i rad E. Višić-Ljubić u ovom zborniku).

³⁹ Takva pretpostavka temelji se na nekoliko poganskih nadgrobni natpisa koji su pronađeni kao dio arhitekture kasnoantičkih grobova (Jelić 1896, 17–25; Dyggve – Egger 1939, 150–151, kat. br. 3, 5, 9, 11).

⁴⁰ Rendić-Miočević 1957, str. 156–162, T. XIV; *Salona IV*, 361–364, br. 136.

⁴¹ Cambi 1986, 76–84; Miletić 1992, 21–37; Gjurašin 1994, 55–57; Mardešić 2003, 506–507.

⁴² Cambi 1986, 77–78. Ipak, bilježeci položaje izmještenih nadgrobni natpisa pronađenih tijekom 19. i početkom 20. st., Ž. Miletić je ocrtao pravac pružanja najstarijeg dijela ove salonitanske nekropole (Miletić 1992, 21–28, sl. 1–3).

⁴³ Miletić 1992, 28, 31–33; Mardešić 2003, 506, bilj. 1.

a dio nekropole zabilježen je i uz desnu obalu Jadra te se pruža sve do njegova izvora. Tako su na položaju Bilankuša, u blizini andetrijskih vrata, zabilježeni nalazi stela vojnika VII. legije koji su tu mogli biti sahranjivani do sredine 1. st.⁴⁴ Idući istočnije prema izvoru Jadra, prate se nešto kasniji ukopi, datirani od početka 2. st. Na položaju Kod Rike, oko 1,5 km od izvora Jadra, F. Bulić zabilježio je nalaze amfora, kamene ploče grobova, ulomke tegula i imbreksa, spaljene kosti, ulomke akroterija sarkofaga i keramičke urne.⁴⁵ I kasnije su na ovome položaju te dalje, prema izvoru Jadra, pronađeni sarkofazi, urne, grobovi u amforama i nadgrobni natpisi. Iz tih i drugih nalaza, proizlazi da se nekropola širila tijekom 2. st., a osobito intenzivan period ukapanja smatra se da je obilježio 3. i 4. st.⁴⁶ Istočna salonitanska nekropola protezala se i na području tzv. *Šuplje crkve* gdje se nalazila ranokršćanska crkva iz 6. st., a iznad koje je kasnije podignuta Zvonimirova krunidbena bazilika. Međutim, unatoč činjenici da se od kraja 80-ih god. 20. st. na tom lokalitetu vode revizijska istraživanja,⁴⁷ još uvijek raspoložemo samo podacima o postojanju rimskog paljevinškog groblja, ali ne i eventualnim ranokršćanskim ukopima.

JUGOISTOČNA SALONITANSKA NEKROPOLA

Uzdruž jugoistočne salonitanske komunikacije, od lokaliteta *Pet mostova*, moguće je pratiti veliku jugoistočnu salonitansku nekropolu koja je nakon Gospina Otoka premošćivala rijeku Jadro. Nakon toga, na lokalitetu Japirko, prometni pravac koji je slijedila nastavio se pružati u dva smjera, jedan je bio onaj prema Epetiju, a drugi prema splitskom poluotoku. I uz jedan i uz drugi zabilježeni su nalazi grobova.⁴⁸ Najzapadniji dio jugoistočne nekropole nastao je već u ranom 1. st. izvan najstarije gradske jezgre. Nadgrobni natpisi iz tog vremena zabilježeni su na položaju Jankovača, na desnoj obali rijeke Jadro. Slično kao i na ostalim gradskim nekropolama, u drugoj pol. 2. st. većina ih je bila iskorištena za podizanje gradskih bedema, a na temelju njihova sadržaja, možemo zaključiti da se ova nekropola sastojala od niza grobnih parcela.⁴⁹ Nalazi rimskih grobova upućuju da je nekropola od Jankovače tekla dalje preko Gospina Otoka⁵⁰ i protezala se prema istoku na lijevu obalu Jadra, sve do položaja Japirko, gdje su također zabilježeni nadgrobni natpisi datirani u polovicu 1. st.⁵¹ U stoljećima koja su uslijedila nekropola se širila prema jugoistoku kroz današnje solinsko naselje

⁴⁴ Na temelju tih, ali i nekih drugih nalaza vojničkih nadgrobni spomenika, prvi je N. Cambi pretpostavio da je taj dio istočne nekropole bio rezerviran za ukope vojnika VII. legije (Cambi 1986, 80–84), a nešto kasnije i drugih vojnih jedinica (Miletić 1992, 33–34; Jeličić-Radonić 2006, 123–132.). Vidi i: Tončinić 2011, 174–176.

⁴⁵ Bulić 1907, 99–101, T. V, VI i IX.

⁴⁶ Miletić 1992, 30, 34–36.

⁴⁷ Prije istraživanja koja od 1989. god. vodi Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, na ovom su se lokalitetu arheološki radovi vršili 20-ih i 30-ih god. 20. stoljeća (Gjurašin 2000; Zekan 2000; 2005; 2006; 2009; 2010; vidi i rad T. Šeparovića u ovom zborniku).

⁴⁸ Miletić 1992, 37–43. Nekropola uz cestu za Epetij, sudeći prema pojedinačnim nalazima nadgrobni spomenika, dosegla je sve do Dračevca. Na tom lokalitetu zabilježen je nalaz kosturnog ukopa i dvije svjetiljke, a 1904. god. pronađen je nadgrobni natpis / stela (Bulić 1905, 158, natpis br. A 3453).

⁴⁹ Cambi 1986, 86–90; Miletić 1992, 38. Da je tome zaista tako, pokazali su nalazi dviju grobnih parcela iz istraživanja provedenih u vrtu Doma časnih sestara na dijelu antičke nekropole koja je nakon 2. st. ostala u istočnom proširenju grada (Mardešić 2002, 110; Mardešić 2003, 507, sl. 1 i 3).

⁵⁰ Tu su pronađeni rimski nadgrobni spomenici sekundarno iskorišteni u suvremenoj sakralnoj arhitekturi (Bulić 1898, 201–203, kat. br. A 2650–A 2655).

⁵¹ O pružanju jugoistočne salonitanske nekropole vidi: Cambi 1986, 86–90, sl. 11–13; Dyggve 1989, 155–156; Miletić 1992, 37–49, sl. 2; Maršić 1997, 122.

Priko vode, a duž ceste koja je u antici vodila za Epetij. Premda je sasvim jasno da se radi o arheološki vrlo vrijednoj zoni, tek od kraja 80-ih god. 20. st. jugoistočna salonitanska nekropola postala je predmet sintetskih proučavanja. Do tada su svi nalazi na tom području bili slučajni, a riječ je bila o ulomcima natpisa i sarkofaga, poklopcima sarkofaga, kamenim i keramičkim urnama, grobovima izdubljenima u živcu, tegulama koje su, po svoj prilici, bile dio grobne arhitekture i jednoj zidanoj grobnici s ulazom tipa *a pozzetto*.⁵² Kada su 1989. god. provedena zaštitna istraživanja u naselju Priko vode, na položaju kod Japirkovih kuća, dokumentirana su 183 groba i nekoliko ulomaka nadgrobni natpisa. Prevladavali su kasnoantički grobovi i to oni u zemljanim rakama, u amforama i pod tegulama, orijentirani većinom u smjeru SI-JZ, a nalazi su datirani od kraja 2. do kraja 4. / poč. 5. st.⁵³ God. 1991. u vrtu privatne kuće, koja se nalazi u blizini Japirkovih kuća, dokumentirana su još tri kasnoantička groba, među kojima je bila jedna zidana grobnica s nekoliko pokojnika, a 1995. god. uništen je dio nekropole u ulicama Marka Marulića i Petra Krešimira IV., koje se također nalaze u gradskom naselju Priko vode.⁵⁴ Tada su zabilježeni nadgrobni spomenici datirani od sredine 1. st. do vremena kasnog principata, a prema natpisima na njima, jasno je da su se na jugoistočnoj salonitanskoj nekropoli pokapali različiti slojevi stanovništva. Vrlo oprezno iznesena je i pretpostavka da bi jedan od kasnije datiranih spomenika mogao imati i kršćanska obilježja.⁵⁵

Jugoistočnoj nekropoli pripada i lokalitet Smiljanovac koji se nalazi na lijevoj obali Jadra. Njega prvi spominje F. Bulić u kontekstu nalaza jednog kasnoantičkog groba i natpisa,⁵⁶ a u istraživanjima društva *Bihać* na obližnjem Gospinu otoku 1898. god., osim srednjovjekovnih nalaza, bila su zabilježena i 2 kasnoantička groba od tegula postavljenih u obliku krova na dvije vode.⁵⁷ Po svoj prilici riječ je o grobovima u okviru jugoistočne salonitanske nekropole. U prilog tome idu i najnovija zaštitna istraživanja na Smiljanovcu provedena od prosinca 2010. do travnja 2011. god. zbog potreba izgradnje prodajnog centra *Lidl*.⁵⁸ Tada je ukupno istražena površina od 10.132 m² na kojoj su dokumentirana 974 groba. Od tog broja, 13 je bilo paljevinskih, a ostali su bili kosturni ukopi. Grobovi se datiraju u rasponu od ranog carstva do vremena kasne antike.⁵⁹ Dokumentirani grobovi ukopani su u zdravicu i u zemljane rake. Zdravicu na lokalitetu predstavlja sloj tvrde tupine čije su se udubine koristile za grobne rake. U tom je sloju dokumentirano najviše grobova. Iznad sloja tvrde tupine je

⁵² Za natpise vidi: Bulić 1892, 20, kat. br. 12; Bulić 1905, 137, kat. br. A 3393; 158, kat. br. A 3453; Rendić-Miočević 1951, 221–225; za različite tipove grobova, zidane grobnice i sarkofage vidi: Abramić 1924–1925, 68–70; Bulić 1931, 59–60, 62, bilj. 9; Cambi 1971, 85, bilj. 2.

⁵³ Mardešić 2002, 110–111; Mardešić 2003, 507.

⁵⁴ Maršić 1997, 101–126.

⁵⁵ Riječ je o natpisu (dim. 0,27 x 0,34 x 0,03 m) od kojeg su sačuvana samo prva dva reda slova, a daju grčko ime *Euphrosyna*. S obzirom da je prilično fragmentiran, moguće je da se radilo o titulu ili o menzi (Maršić 1997, 109–110, kat. br. 6, str. 119).

⁵⁶ Bulić 1892, 20, kat. br. 12.

⁵⁷ Bulić 1901, 208. Na jednom ulomku sarkofaga pronađenom na Gospinu otoku nalazi se reljef s prikazom minore zbog čega je F. Bulić smatrao da se tu moglo nalaziti jedno manje židovsko groblje (Bulić 1926–1927a, 120–122). Na Gospinu otoku zabilježeni su i kasnoantički ukopi osoba germanskog porijekla i, shodno tome, datirani u kraj 5. ili poč. 6. st. (Katić 1997, 351–364).

⁵⁸ Sveobuhvatni rezultati ovih istraživanja još nisu objavljeni pa se oslanjamo na neke preliminarne zaključke i podatke dobivene iz uvida u terensku dokumentaciju i veliki *Završni izvještaj*. To nam je omogućio voditelj istraživanja dipl. arheol. S. Galiot, kojemu zahvaljujemo na ljubaznosti, a njegovu objavu vrijednih rezultata ovih istraživanja s nestrpljenjem očekujemo.

Novootkriveni dio nekropole smješten je na strmini koja pada od juga prema sjeveru, odnosno prema razvedenoj riječnoj delti. Njena sjeverna strana, prema cesti, nalazi se u blizini položaja na kojem se pretpostavlja trasa antičke ceste iz Salone za Epetij (Cambi 1986, 86, bilj. 116; Maršić 1997, 120 i d.).

⁵⁹ Galiot 2011; 2011a.

sloj rahle tupine pomiješane sa zemljom te on predstavlja kulturni sloj. U njemu su se također vršila ukapanja. Ostaci spaljenih pokojnika sahranjeni su u kamenim, staklenim ili keramičkim urnama (10 grobova).⁶⁰ Tri paljevinska ukopa zabilježena su bez urni. Najčešći tipovi kosturnih ukopa, kao i na drugim kasnoantičkim nekropolama, su grobne konstrukcije od amfora (330 grobova) i grobovi u jednostavnim zemljanim rakama bez grobne konstrukcije (320 grobova) koji su zastupljeni u gotovo jednakom broju. Sljedeći tip po brojnosti obuhvaća grobove konstruirane od tegula koje su najčešće složene u obliku krova na dvije vode (103 groba) i povezane imbreksima. Grobne rake obrubljene vijencem od kamena koje nije vezano žbukom (55 grobova) te grobovi u zemljanim rakama bez grobne strukture, ali s nalazima metalnih čavala (48 grobova) također su zastupljeni u gotovo jednakom broju.⁶¹ Na Smiljanovcu je zabilježeno i 14 pravokutnih zidanih grobnica. Dokumentirano je i nekoliko grobnih konstrukcija nastalih kombinacijom više različitih materijala, kao što su lomljeno kamenje, kameni spoliji, ulomci amfora, tegula ili žbuke.⁶² Izuzev zidanih grobnica, na nekropoli prevladavaju pojedinačni ukopi, većinom orijentirani u smjeru Z-I, s glavom položenom na zapad (525 grobova). U 201 grobu pokojnici su položeni u smjeru I-Z. Položaji svih grobova u kojima su pokojnici položeni u smjeru S-J (59 grobova) i J-S (31 grob) zapravo su uvjetovani smjerom pružanja zidanih struktura uz koje su ukopani. U svim ostalim grobovima nije bilo moguće ustanoviti točan položaj pokojnika zbog poremećenih kostiju, a kod nekih ukopa, najčešće novorođenčadi, nije se sačuvalo dovoljno elemenata koji bi ukazali na orijentaciju.⁶³ Preliminarna antropološka analiza ljudskog osteološkog materijala za sada je izvršena na 56 pokojnika.⁶⁴ Pokretni arheološki materijal sa Smiljanovca obuhvaća keramičke posude, svjetiljke i tegule, brončane i željezne predmete, nakit, oruđe, oružje i novac, kamenu plastiku, nadgrobne spomenike, kamene urne, staklene balzamarije, urne i boce te koštane predmete, ukupno preko devetsto posebnih nalaza.⁶⁵ Nalazi su dijelom pohranjeni u Muzejskoj zbirci *Tusculum* u Saloni, a dijelom povjereni na konzervaciju stručnjacima iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu te Muzeja antičkog stakla u Zadru.⁶⁶ Upravo je staklo najčešći grobni prilog na Smiljanovcu i ono je za sada jedino djelomično objavljeno.⁶⁷ Većina ostalih priloga pripada uobičajenom repertoaru kasnoantičkih grobova, a činjenica da su gotovo svi sadržavali barem nekakav predmet, pomaže u njihovoj dataciji od kraja 3. do 5. st. Iako je upravo to vrijeme pojave i razvoja kršćanstva, izostankom grobišne crkve na ovoj velikoj gradskoj nekropoli, jasno je da ne možemo govoriti o postojanju ranokršćanskog groblja na jugoistoku grada.

⁶⁰ Jedna grobna cjelina sa spaljenim pokojnicima sadržavala je tri cilindrične kamene urne, od kojih su dvije na poklopcima imale uklesana ženska imena. Analizu arheološkog materijala ovoga groba, kao i epigrafsku analizu pokojnika u njemu izvršio je D. Demicheli (2019, 33).

⁶¹ Položaji i količine pronađenih metalnih čavala u pojedinim grobnim rakama upućuju na mogućnost sahranjivanja pokojnika u drvene ljesove, čiji organski ostatci ipak nisu sačuvani.

⁶² Galiot 2011a, 55. Ostali grobovi su bili izrazito oštećeni i vrlo loše sačuvani, sa svega nekoliko kostiju, tako da tipovi grobnih struktura nisu bili prepoznatljivi. Podrobnije o tipovima grobova na lokalitetu Smiljanovac vidi kod: Bubić 2016.

⁶³ Galiot 2011a, 54–55; Matijević 2019.

⁶⁴ Pritom je konstatirano da ostaci 32 skeleta pripadaju muškarcima, 15 ženama, 7 djeci, a 3 su nedefinirana. Detaljnije i preciznije rezultate antropološke analize kostura odraslih osoba sa solinskih lokaliteta Smiljanovac i Bencunuše vidi u: Jerković 2019.

⁶⁵ Među njima, kako se čini iz završnog izvještaja, nisu zabilježeni nalazi s kršćanskim obilježjima.

⁶⁶ Galiot 2011a, 4.

⁶⁷ Iako je uglavnom dokumentirano u ulomcima, jasno je da među staklenim predmetima prevladavaju kasnoantičke boce s karakterističnim trbušastim tijelom i cilindričnim vratom koji završava lijevkom sa zaobljenim obodom (Perović 2015, 322–323). Ovakve boce uobičajeno je datirati od kraja 3. do poč. 5. stoljeća (Buljević 1994, 259), a zabilježene su i na drugim kasnoantičkim nekropolama šireg salonitanskog područja (Donelli 1992; Fadić 1994).

JUŽNO SALONITANSKO GROBLJE

Četvrto salonitansko starokršćansko groblje otkriveno je južno od grada na lokalitetu Crikvine, uz lokalni put koji se na Gospinu otoku odvajao od ceste za Epetij i skretao prema zapadu u pravcu današnjeg mjesta Vranjic. Iako se tamo povremeno nailazilo na ulomke sarkofaga, zidanih kamenih grobnica i kasnoantičkih grobova gotovo svih tipova,⁶⁸ ta nekropola nikada nije sintetski obrađena. Grobišna bazilika, čiji ostaci nisu sačuvani, po mišljenju E. Dyggvea nije starija od 5. st.,⁶⁹ što bi značilo da su kršćanski ukopi na tom mjestu mogli biti i raniji, neki čak s kraja 4. st. Prema zabilježenim nalazima, zna se da je prostor Vranjica bio naseljen od željeznog doba,⁷⁰ a u antici su, na ovom dijelu salonitanskog agera, vjerojatno postojali i stambeno-gospodarski objekti te uz njih vezano groblje. Ono je u početku po svojoj prilici bilo pogansko, da bi u kasnoj antici, od kraja 4. st., dobilo ranokršćansko obilježje⁷¹ i formiralo se uzdužno istočno od bazilike.

ZAKLJUČAK

N. Cambi je 1986. god. u svom sintetskom radu o salonitanskim nekropolama ustanovio da su grobovi *okruživali grad poput prstena*. Ako promotrimo skicu Salone (Slika 1), na kojoj su prikazani položaj i pružanje njenih nekropola, takva tvrdnja još više dolazi do izražaja. Osobito ako se zna da su na sve četiri glavne grobišne zone (zapadnoj, sjevernoj, istočnoj i jugoistočnoj), formirane izvan grada, a uzduž glavnih gradskih prometnica, zabilježeni grobovi datirani od prvih desetljeća 1. st. do vremena kasne antike. Krajem 2. st., proširenjem stare gradske jezgre prema zapadu i istoku, dijelovi zapadne i istočne nekropole bili su uništeni. Daljnje promjene u izgledu ovih nekropola dogodile su se s prelaskom iz paljevinskog u kosturni način pokopavanja. Inhumacija zahtijeva veći prostor pa se mijenjaju postojeće ukopne parcele te se i područja nekropola šire sve dalje od glavnih prometnica. Kroz 3. i 4. st. pokopavanje je vršeno jednakim intenzitetom. Unatoč tome, ranokršćanski nalazi na zapadnoj i istočnoj nekropoli su zaista rijetki. Zabilježen je samo poneki siromašniji ukop Salonitanaca koji su prvi prihvatili kršćanstvo, ali u to su se vrijeme njihovi grobovi po sadržaju slabo ili nikako razlikovali od poganskih. Izostanak ranokršćanskih ukopa objašnjava se činjenicom da na zapadnoj i istočnoj nekropoli nije bilo ukopa mučenika stradalih u progonima kršćana na početku 4. st., tako da kasnije na tim mjestima nisu izgrađene ni grobišne bazilike, gdje su se obično pokopavali bogatiji kršćani. Na temelju do sada poznatih podataka, može se reći da je situacija na jugoistočnoj nekropoli bila vrlo slična.

Slika je bitno drugačija na sjevernoj salonitanskoj ukopnoj zoni gdje se, raspoređeni na tri ranokršćanske nekropole (Manastirine, Kapljuč i Marusinac), ukopi protežu gotovo 1 km sjeverno od gradskih bedema. Prvi poganski grobovi na ovim položajima, ako je suditi prema nadgrobnim natpisima na Manastirinama, mogu se pratiti od početka 1. st. te su, iako u malom broju, prisutni sve do početka 4. st., kada su posvjedočeni i prvi kršćanski spomenici.⁷² To, naravno, ne znači da ukopa kršćana nije bilo i ranije, čemu u prilog govori i činjenica da su salonitanski mučenici, sahranjeni na sjevernoj nekropoli, stradali u Dioklecijanovim progonima 304. god. Dakle, kršćanska zajednica postojala je u

⁶⁸ Bulić 1889, 218–219; Bulić 1891, 145–148; Bulić 1903, 177 i d.; Bulić 1909; 1909a; 1911; 1913, 29, bilj. 1; Bulić 1923, 81. Nedavno se obrade nalaza i lokaliteta Crikvine u Vranjicu prihvatio N. Švonja (2019) iz Arheološkog muzeja u Splitu.

⁶⁹ Dyggve 1996, 68, sl. IV, 28.

⁷⁰ Bulić 1926–1927, 114–115.

⁷¹ Najjasnija potvrda tome svakako je sarkofag s natpisom, na kojem se spominje *eclisia catolica Sal(onitana)*, datiran u 426. ili 430. god. (CIL III 13124; Bulić 1891, 145 i d.).

ovom gradu barem od kraja 3. st., a njeni pripadnici, kao građani Salone, pokopavali su se na gradskim nekropolama uz pripadnike drugih vjerskih zajednica.⁷³ Međutim, sjeverna nekropola, bilježi malo grobova sve do poč. 4. st., a kada su tamo sahranjeni salonitanski mučenici, počinje i intenzivnije pokopavanje na tome mjestu. Na Manastirinama, Marusincu i Kapljuču osnovna razlika, u odnosu na ostale salonitanske kasnoantičke poganske nekropole, opaža se u rasporedu grobova. Oni se, kako znamo, na ovim ranokršćanskim nekropolama formiraju *ad sanctos*.⁷⁴ Tamo su kasnije izgrađene grobišne bazilike i premda je na početku 4. st. suživot poganstva i kršćanstva na sjevernoj salonitanskoj nekropoli neosporan, jasno je da na njoj od 2. pol. 4. st. prevladaju kršćanski ukopi.

KRATICE

BASD – *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, Split

CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin

HAG – *Hrvatski arheološki godišnjak*

PPUD – *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Split

Radovi FFZd – *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, Zadar

VAHD – *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Split

VAMZ – *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Zagreb

VAPD – *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*

LITERATURA

- Abramić 1924–1925 M. Abramić, „Poklopac rimskog sarkofaga iz Solina“, *VAHD* 47–48, Split 1924–1925, 68–70.
- Abramić 1950 M. Abramić, „Zapadna nekropola antikne Salone“, *VAHD* 52 (1935–1949), Split 1950, 1–18.
- Brøndsted – Dyggve 1928 J. Brøndsted – E. Dyggve, *Recherches à Salone I*, Copenhagen 1928.
- Bubić 2016 V. Bubić, *Tipologija i topografija kasnoantičkih grobova u arheološkom krajoliku srednje Dalmacije*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2016.
- Bulić 1889 F. Bulić, „Cemetero antico cristiano nelle vicinanze dell’ antica Salona“, *BASD* 12, Split 1889, 218–219.
- Bulić 1891 F. Bulić, „Iscrizioni inedite“, *BASD* 14, Split 1891, 145–146.
- Bulić 1892 F. Bulić, „Iscrizioni inedite“, *BASD* 15, Split 1892, 20.
- Bulić 1898 F. Bulić, „Iscrizioni inedite“, *BASD* 21, Split 1898, 201–203.

⁷² O sastavu stanovništva i religijskoj slici Salone u kasnoj antici na temelju epigrafskih svjedočanstava v. kod: Ivanišević 2010; 2016.

⁷³ Takva situacija prisutna je tijekom 4. st. na nekropolama diljem Carstva. O toj temi, sa literaturom i primjerima, vidi kod: Johnson 1997; Rebillard 2009, 13–36.

⁷⁴ Cambi 1986, 98.

- Bulić 1899 F. Bulić, „La necropoli suburbana di sedici sarcofaghi a Kapljuč di Salona“, *BASD* 22, Split 1899, 133–137, T. VI.
- Bulić 1901 F. Bulić, „Izvjestaj predsjednika društvenoga mons. Fr. Bulića o Crkvi Sv. Marije od Otoka i nadgrobnom napisu kraljice Jelene“, *VAMZ* 5, Zagreb 1901, 201–227.
- Bulić 1903 F. Bulić, „Ritrovamenti nel cimitero antico cristiano a Crikvine presso i casolari Jurić (Ćučine kuće) sulla strada fra Salona e Vranjic“, *BASD* 26, Split 1903, 177–186.
- Bulić 1905 F. Bulić, „Iscrizioni inedite“, *BASD* 28, Split 1905, 137–158.
- Bulić 1906 F. Bulić, „Iscrizioni inedite“, *BASD* 29, Split 1906, 223–243.
- Bulić 1907 F. Bulić, „Due coperchi di sarcofagi marmorei trovati a Salona“, *BASD* 30, Split 1907, 99–101, T. V, VI i IX.
- Bulić 1907a F. Bulić, „Ritrovamenti antichi a Salona ad Est dell’amfiteatro“, *BASD* 30, Split 1907, 137–142.
- Bulić 1908 F. Bulić, „Iscrizioni inedite. Ager Salonitanus (Sućurac)“, *BASD* 31, Split 1908, 60.
- Bulić 1909 F. Bulić, „Ritrovamenti nel cimitero antico cristiano a Crikvine presso i casolari Jurić (Ćučine kuće) sulla strada fra Salona e Vranjic“, *BASD* 32 (1909), str. 31–33, T. I–II.
- Bulić 1909a F. Bulić, „Ritrovamenti antichi fra Salona e Vranjic“, *BASD* 32 (1909), str. 33–37, T. III.
- Bulić 1910 F. Bulić, „Escavi nella necropoli antica pagana di Salona detta *Hortus Metrodori* negli anni 1909 e 1910“, *BASD* 33, Split 1910, 3–88.
- Bulić 1911 F. Bulić, „Trovamenti nel cimitero antico cristiano a Crikvine presso i casolari Jurić (Ćučine kuće) lungo la strada da Salona e Vranjic“, *BASD* 34, Split 1911, 40–49.
- Bulić 1913 F. Bulić, „Notizie storiche sul villaggio Vranjic vicino Salona“, *BASD* 36, Split 1913, 24–37.
- Bulić 1914 F. Bulić, „Trovamenti antichi ad Est dell’anfiteatro a Salona“, *BASD* 37, Split 1914, 60–67.
- Bulić 1914a F. Bulić, „Escavi nella necropoli antica pagana di Salona detta *Hortus Metrodori* nell’a. 1911 e nell’a. 1914“, *BASD* 37, Split 1914, 83–94.
- Bulić 1923 F. Bulić, „Trovamenti antichi appartenenti al IV Cimitero cristiano *Crikvina* a Salona“, *VAHD* 46, Split 1923, 81.
- Bulić 1924–1925 F. Bulić, „Escavi nella necropoli pagana di Salona detta *Hortus Metrodori* nell’a. 1925“, *VAHD* 47–48, Split 1924–1925, 46–51.
- Bulić 1926–1927 F. Bulić, „Predhistorički brončani nalaz na Trceli pokraj Vranjica“, *VAHD* 49, Split 1926–1927, 114–115.
- Bulić 1926–1927a F. Bulić, „Jevrejski spomenici u rimskoj Dalmaciji i jevrejsko grobište u Solinu“, *VAHD* 49, Split 1926–1927, 120–122.
- Bulić 1931 F. Bulić, „Peto starokršćansko grobište stare Salone na jugoistoku grada“, u: F. Bulić, *Povodom pedesetogodišnjice jubileja VAHD 1878–1928*, Split 1931, 58–62.

- Buljević 1994 Z. Buljević, „Artes minores: VIII. Kasnoantičko staklo“, u: E. Marin (ur.), *Salona Christiana*, Split 1994, 258–264.
- Buškariol 1988 F. Buškariol, „Pregled arheološke topografije Salone“, *Mogućnosti* 36, br. 3–4, Split 1988, 274–287.
- Cambi 1971 N. Cambi, „Nove potvrde egipatskih kultova u antičkoj Dalmaciji“, *VAHD* 65–67, Split 1971, 85–112, T. XXI–XVI.
- Cambi 1986 N. Cambi, „Salona i njene nekropole“, *Radovi FfZd* 25 (12), Zadar 1986, 61–107.
- Cambi 1992 N. Cambi, „Sućurac u antici“, u: Z. Gunjača (ur.), *Zbornik Kaštel-Sućurac od prapovijesti do XX. stoljeća*, Split – Kaštel Sućurac 1992, 49–61.
- Cambi 1994 N. Cambi, *Sarkofag Dobrog Pastira i njegova grupa*, Split 1994.
- Cambi 2010 N. Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji (od II. do IV. st.)*, Split 2010.
- Cambi et al. 2019 N. Cambi – D. Kliškić – I. Matijević – D. Rudolf (ur.), *Međunarodni znanstveni skup Salona od godine 119. prije Krista do kasne antike*, Split, 23.–25. rujna 2019., knjižica sažetaka, Split 2019.
- Demicheli 2019 D. Demicheli, „Epigrafska identifikacija pokojnika iz triju paljevinskih grobova na nekropoli Solin – Smiljanovac“, u: Cambi et al. 2019, 33.
- Donelli 1992 I. Donelli, „Rekonstrukcija triju kasnoantičkih staklenih balzamarija s lokaliteta Dobrić iz Trogira“, *Diadora* 14, Zadar 1992, str. 449–457.
- Duplančić 2007 A. Duplančić, „Tri srednjovjekovna spomenika iz Kaštela“, *PPUD* 41, Split 2007, 49–66.
- Duplančić 2017 A. Duplančić, „*Membra disiecta* jednoga salonitanskog mauzoleja“, *Tusculum* 10/1, Solin 2017, 71–94.
- Duval 1976 N. Duval, *La mosaïque funéraire dans l'art paléochrétien*, Ravenne 1976.
- Dyggve 1989 E. Dyggve, „Nova istraživanja prelazaka preko rijeke Jadro u Solinu“, u: N. Cambi (ur.), *E. Dyggve. Izabrani spisi*, Split 1989, 155–165.
- Dyggve 1996 E. Dyggve, *Povijest salonitanskog kršćanstva*, Split 1996.
- Dyggve – Egger 1939 E. Dyggve – R. Egger, *Forschungen in Salona III. Der altchristliche Friedhof Marusinac*, Wien 1939.
- Egger 1926 R. Egger, *Forschungen in Salona II. Der altchristliche Friedhof Manastirine nach dem Materiale Fr. Bulić bearbeitet von Rudolf Egger*, Wien 1926.
- Fadić 1994 I. Fadić, „Kasnoantički grob u Resniku“, *Kaštelanski zbornik* 4, Kaštela 1994, 159–164.
- Gabričević 1971 B. Gabričević, „An unknown latin formula asking respect for the grave“, *VAHD* 65–67 (1963–1965), Split 1971, 137–140, T. XXXIII.
- Gabričević 1987 B. Gabričević, „Židovska vjerska općina u Saloni“, u: B. Gabričević, *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split 1987, 234–242.
- Gabričević 1987a B. Gabričević, „Nepoznata formula zaštite groba“, u: B. Gabričević, *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split 1987, 243–246.

- Galiot 2011 S. Galiot, *Zaštitna arheološka istraživanja na lokalitetu Solin – Smiljanovac*, neobjavljeno izvješće, Split, lipanj 2011.
- Galiot 2011a S. Galiot, *Zaštitna arheološka istraživanja na lokalitetu Solin – Smiljanovac*, neobjavljeno završno izvješće, Split, prosinac 2011.
- Gjurašin 1994 H. Gjurašin, „Grobovi kod vrela rijeke Jadro – Solin“, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 26/2, Zagreb 1994, 55–57.
- Gjurašin 2000 H. Gjurašin, „Šuplja crkva u Solinu, Arheološka istraživanja 1998. i 2001. godine“, *Starohrvatska prosvjeta* 27, Split 2000, 83–87.
- Ivanišević 2010 D. Ivanišević, *Fourth-century Epitaphs from Salona: Religious and social identity*, MA Thesis in Medieval Studies, Central European University, Budapest 2010.
- Jelić 1896 L. Jelić, „Scavi nell antico cimitero cristiano di Marusinac a Salona“, *BASD* 19, Split 1896, 17–25.
- Jeličić-Radonić 2006 J. Jeličić-Radonić, „Ara Tita Flavija Lucilija iz Salone“, *VAPD* 99, Split 2006, 123–132.
- Jeličić-Radonić 2009 J. Jeličić-Radonić, „Dioklecijan i salonitanska *Urbs orientalis*“, u: N. Cambi (ur.), *Dioklecijan, tetrahija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja*, Split 2009, 307–333.
- Jerković 2019 I. Jerković, *Analiza spolnoga dimorfizma antičke i kasnoantičke populacije Salone*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar 2019.
- Johnson 1997 M. J. Johnson, „Pagan-Christian Burial Practices of the Fourth Century: Shared Tombs?“, *Journal of Early Christian Studies* 5/1, 1997, 37–59.
- Katavić – Jerončić 2014 V. Katavić – T. Jerončić, „Kasnoantičko groblje na Bencunušama kod Manastirina“, *Tusculum* 7, Solin 2014, 81–112.
- Katić 1997 M. Katić, „Grobovi s Gospina otoka u Solinu“, *Diadora* 18–19 (1996–1997), Zadar 1997, 351–364.
- Kirigin *et al.* 1987 B. Kirigin – I. Lokošek – J. Mardešić – S. Bilić, „Salona 86/87. Preliminarni izvještaj sa zaštitnih arheoloških istraživanja na trasi zaobilaznice u Solinu“, *VAHD* 80, Split 1987, 7–56.
- Koch 1984 G. Koch, „Zum Hippolythossarkophag aus Salona“, *VAHD* 77, Split 1984, 151–159, T. XIX–XXIV.
- Mardešić 2000 J. Mardešić, „La nécropole / Nekropola“, u: *Salona III*, 205–225.
- Mardešić 2002 J. Mardešić, „Istraživanja u Saloni od 1970. do 2000. godine“, u: E. Marin (ur.), *Longae Saloniae*, sv. I, Split 2002, 105–114.
- Mardešić 2003 J. Mardešić, „Salonitanske nekropole“, *Opuscula archaeologica* 27, Zagreb 2003, 503–511.
- Marin 1988 E. Marin, *Starokršćanska Salona. Studije o genezi, profilu i transformaciji grada*, Zagreb 1988.
- Marin 1993 E. Marin, „Nova istraživanja na Marusincu u Saloni“, *Diadora* 15, Zadar 1993, 259–273.
- Marin 1994 E. Marin, „Civitas splendida Salona. Geneza, profil i transformacija starokršćanske Salone“, u: E. Marin (ur.), *Salona Christiana*, Split 1994, 9–104.

- Marin 2006 E. Marin, „Marusinac – Salona: Novitates (avec un appendice épigraphique de D. Feissel)”, u: R. Harreither *et al.* (ur.), *Frühes Christentum zwischen Rom und Konstantinopel: Acta Congressus Internationalis XIV Archeologiae Christianae, Vindobonae 1999*, sv. 1, Studi di antichità cristiana 62, Città del Vaticano – Wien 2006, 509–518.
- Maršić 1997 D. Maršić, „Novi nadgrobnji natpisi s jugoistočne salonitanske nekropole“, *Radovi FfZd* 35 (22), 1995/1996, Zadar 1997, 101–126.
- Matijević 2019 V. Matijević, „From the Cradle to the Grave. Infant death and burial in the south-eastern necropolis of Salona“, u: Cambi *et al.* 2019.
- Miletić 1989 Ž. Miletić, *Topografija salonitanskih nekropola*, magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1989.
- Miletić 1989a Ž. Miletić, „Murazzo zapadne salonitanske nekropole“, *Radovi FfZd* 28 (15), 1988/1989, Zadar 1989, 49–70.
- Miletić 1990 Ž. Miletić, „Sjeverna salonitanska nekropola“, *Radovi FfZd* 29 (16), Zadar 1990, 163–194.
- Miletić 1992 Ž. Miletić, „Istočna i jugoistočna nekropola Salone“, *Radovi FfZd* 30 (17), 1990/1991, Zadar 1992, 21–37.
- Milinović 1883 F. Š. Milinović, „Solinski Sustjepan“, *Viestnik HAD* 5, Zagreb 1883, 13–17.
- Perović 2015 Š. Perović, „Present state of research of the Late Roman Glass finds in Dalmatia“, u: I. Lazar (ur.), *Annales du 19e congrès de l'Association internationale pour l'histoire du verre, Piran 17th – 21st September 2012*, Koper 2015, 320–328.
- Rebillard 2009 É. Rebillard, *The Care of the Dead in Late Antiquity*, Ithaca, New York 2009.
- Rendić-Miočević 1951 D. Rendić-Miočević, „Novi i neobjelodanjeni natpisi iz Dalmacije“, *VAHD* 53, Split 1951, 211–232.
- Rendić-Miočević 1954 D. Rendić-Miočević, „Neue Funde in der Nekropole Manastirine in Salona“, *Archaeologia Iugoslavica* I, Beograd 1954, 53–70.
- Rendić-Miočević 1957 D. Rendić-Miočević, „Nova kasnoantička stela iz Solina“, *VAHD* 56–59/2, Split 1957, 156–162, T. XIV.
- Rendić-Miočević 1970 D. Rendić-Miočević, „SALONA, SOLIN – antički grad, lokalitet III. in horto Metrodori“, *Arheološki pregled* 12, Beograd 1970, 106–118.
- Salona III* N. Duval – E. Marin (ur.), *Salona III: Manastirine. Predrimsko sjedište, groblje i starokršćanska bazilika / Salona III: Manastirine. Établissement préromain, nécropole et basilique paléochrétienne à Salone*, Split – Rim 2000.
- Salona IV* N. Gauthier – E. Marin – F. Prévot (ur.), *Salona IV. Inscriptions de Salone chrétienne, IVe-VIIe siècles / Salona IV. Natpisi starokršćanske Salone, IV.-VII. st.*, 2 sv., Rome – Split 2010.
- Sanader 2016 M. Sanader, *Ranokršćanska arheologija. Od početaka do konstantinskog obrata*, Zagreb 2016.
- Sanader 2019 M. Sanader, „Salona u kasnoj antici – propast ili promjena?“, u: Cambi *et al.* 2019, 54.

- Švonja 2019 N. Švonja, „Lokalitet Crikvine u Vranjicu“, u: Cambi *et al.* 2019, 55.
- Tončinić 2011 D. Tončinić, *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*, Split 2011.
- Višić-Ljubić 2006 E. Višić-Ljubić, „Salona – Marusinac“, *HAG* 2 (2005), Zagreb 2006, 387–389.
- Višić-Ljubić 2007 E. Višić-Ljubić, „Salona – Marusinac“, *HAG* 3 (2006), Zagreb 2007, 426–428.
- Višić-Ljubić 2008 E. Višić-Ljubić, „Solin – Marusinac“, *HAG* 4 (2007), Zagreb 2008, 479–482.
- Višić-Ljubić 2010 E. Višić-Ljubić, „Solin – Marusinac“, *HAG* 6 (2009), Zagreb 2010, 628–629.
- Višić-Ljubić 2011 E. Višić-Ljubić, „Solin (Salona) – Marusinac“, *HAG* 7 (2010), Zagreb 2011, 672–674.
- Višić-Ljubić 2012 E. Višić-Ljubić, „Solin (Salona) – Marusinac“, *HAG* 8 (2011), Zagreb 2012, 659–660.
- Višić-Ljubić 2013 E. Višić-Ljubić, „Solin (Salona) – Marusinac“, *HAG* 9 (2012), Zagreb 2013, 755–757.
- Višić-Ljubić 2017 E. Višić-Ljubić, „Zaštitna arheološka istraživanja zapadno od lokaliteta Manastirine“, u: J. Balen – I. Šuta (ur.), *Okolica Kaštelanskog zaljeva u prošlosti. Znanstveni skup Hrvatskog arheološkog društva*, Kaštela, 2.-6. listopada 2017., program i sažeci, Kaštel Lukšić 2017, 14.
- Zekan 2000 M. Zekan, „Krunidbena bazilika kralja Zvonimira. Crkva Sv. Petra i Mojsija (Šuplja crkva) u Solinu. Pregled dosadašnjih istraživanja“, *Starohrvatska prosvjeta* 27, III. ser., Split 2000, 249–259.
- Zekan 2005 M. Zekan, „Solin – krunidbena bazilika kralja Zvonimira (Šuplja crkva)“, *HAG* 1 (2004), Zagreb 2005, 240–243.
- Zekan 2006 M. Zekan, „Solin – krunidbena bazilika kralja Zvonimira (Šuplja crkva)“, *HAG* 2 (2005), Zagreb 2006, 396–398.
- Zekan 2009 M. Zekan, „Solin – krunidbena bazilika kralja Zvonimira (Šuplja crkva)“, *HAG* 5 (2008), Zagreb 2009, 594–596.
- Zekan 2010 M. Zekan, „Solin – Šuplja crkva“, *HAG* 6/2 (2009), Zagreb 2010, 631–636.

VINKA MATIJEVIĆ

**A REVIEW OF PAGAN AND EARLY CHRISTIAN BURIALS AT NECROPOLI OF
SALONA IN THE 4TH CENTURY**

The development of large necropoli in Salona (west, north, east, southeast) was conditioned by ancient communications, city walls, and early Christian complexes. Complying with the laws of burials, which were obtained from the beginning of the 1st century till the end of Antiquity, necropoli ultimately *encircled the town*. Cremation ceremonies were more prevalent in the beginning, however, there was a gradual increase in number of inhumations from the 2nd century on. Recorded burials span from the simplest ones to those more luxurious, which leads to conclusion that the dead were of different social statuses, backgrounds, and religions. For this paper, the most intriguing period when dealing with the necropoli of Salona is the 4th century, which demonstrates the burials of the first Christians alongside the pagan burials. The difference between the pagan and the Christian burials in the 4th century is not considerably significant, with the exception of the wider area north of the city where the three largest early Christian cemeteries developed during Late Antiquity. However, the general conclusion remains that, despite the differences, the pagan and the Christian burials are taking place simultaneously on all of the four large Salona cemeteries. This situation, moreover, is not limited only to the capital of the province of Dalmatia but is similar in the other parts of the Roman Empire.

Keywords: *necropoli of Salona, Kapljuč, Manastirine, Marusinac, Crikvine, Smiljanovac, Late Antique burials, Pagans, early Christianity*

